

Over de streep

Onder redactie van

Prof. Dr. P.J.A. Nissen (voorzitter)
Dr. W.J.M.J. Rutten (redactiesecretaris)
Prof. Dr. E. Aerts
Mevr. Dr. J.C. Dekker
Dr. M. van der Eycken
Prof. Dr. A.F.L. Gehlen
Dr. J.J. de Jong

Raad van Advies

L.J.P.M. Frissen (Maastricht)
S. Stevaert (Hasselt)
Prof. Dr. C. Bruneel (Louvain-la-Neuve)
Prof. Dr. A. Heinen (Aken)
Prof. Dr. P.M.M. Klep (Nijmegen)
Prof. Dr. A. Labrie (Maastricht)
Prof. Dr. J.M.W.G. Lucassen (Amsterdam)
Prof. Dr. G.W.J. Rooijackers (Amsterdam)
Prof. Dr. H. Soly (Brussel)
Prof. Dr. R. van Uytven (Antwerpen)

De in deze serie verschenen delen staan vermeld op pag. 223

Stichting Maaslandse Monografieën

De Stichting Maaslandse Monografieën werd in 1964 in het leven geroepen door het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg en Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap en staat onder bestuur van:

Mr. W.F.E.R.M. van Oppen (voorzitter)
Prof. Dr. A. Knotter (secretaris)
Drs. H.J.L.M. Boersma MBA (penningmeester)
Prof. Dr. A.M.J.A. Berkvens
Dr. N.J.P.M. Bos
Mevr. Mr. C. de Koster
Dr. J.G.C. Venner

SOPHIE BOUWENS

Over de streep

Grensarbeid vanuit Zuid-Limburg naar
Duitsland, 1958-2001

Hilversum
Verloren
2008

Dit onderzoek kwam tot stand met steun van de Faculteit der Cultuur- en Maatschappijwetenschappen van de Universiteit Maastricht en het Duitsland Instituut Amsterdam.

Op het omslag: Nederlandse grensarbeiders met hun auto voor een Duitse fabriek (c. 1970).
Bron: SHCL: DOC 62, II, nr. 46. Foto: Frans Weehuizen in *Televizier* 1971, nr. 6.

ISBN 978-90-8704-078-9

© Sophie Bouwens / Uitgeverij Verloren, Postbus 1741, 1200 BS Hilversum

Omslagontwerp Het Lab, Arnhem
Opmaak S-PrePress, Hilversum
Druk Wilco, Amersfoort
Bindwerk Van Waarden, Zaandam

No part of this book may be reproduced in any form without written permission from the author and publisher.

De uitgever heeft ernaar gestreefd de rechten van de illustraties volgens de wettelijke bepalingen te regelen. Degenen die desondanks menen rechten te kunnen doen gelden, kunnen zich alsnog tot de uitgever richten.

Voorwoord

Een proefschrift schrijven is een traject waarin je grenzen ver kent, leert kennen en verlegt. Dat doe je gelukkig niet alleen. Ik wil graag een aantal personen bedanken die het de moeite waard hebben gemaakt deze weg te bewandelen en mij in staat hebben gesteld de eindstreep te halen.

Op de eerste plaats mijn begeleiders. Mijn eerste promotor Ad Knotter wil ik bedanken voor zijn betrokkenheid, nauwkeurige commentaar, aanmoediging en de ruimte die hij me liet om mijn eigen weg te gaan. Ton Nijhuis, mijn tweede promotor, dank ik voor zijn vertrouwen en scherpzinnige kritiek die vaak op precies het juiste moment kwam.

Het verzamelen van gegevens kun je in veel gevallen niet alleen. Zonder de grensarbeiders die ik heb mogen interviewen was een groot deel van dit onderzoek onmogelijk geweest. Ik dank hen voor hun bereidheid hun verhaal met mij te delen. Ook de medewerkers van verschillende archieven, in het bijzonder die van het Sociaal-Historisch Centrum voor Limburg, wil ik bedanken voor hun behulpzaamheid bij het boven tafel krijgen van het benodigde materiaal. Een speciaal woord van dank aan Willibrord Rutten voor zijn ondersteuning bij het gereedmaken van de kopij voor de uitgever.

Behalve van inspirerende vragen en suggesties die ik van deelnemers aan onder meer de conferenties van de *Association of Borderlands Studies*, het *Advanced Seminar* van de *European Graduate School for Training in Economic and social-historical Research* en de *European Social Science and History Conference* kreeg, heb ik door de jaren heen veel opgestoken van commentaren van Martin van der Velde, Andries de Grip, Anke Strüver en Alexandra Schwell.

Het schrijven van mijn dissertatie werd bijzonder veraangenaamd door de prettige werksfeer op de Faculteit der Cultuur- en Maatschappijwetenschappen. Met name de leden van de capaciteitsgroep Geschiedenis en de deelnemers aan de onderzoeksgroep PCE bedankt voor de prikkelende vragen, mooie voordrachten en de borrels in De Poort. In het begin van mijn onderzoekstraject heb ik veel gehad aan de 'whiskey-club' van Arnold Labrie. Uitwisseling met 'lotgenoten' bleek ook bijzonder prettig tijdens de aio-soep. Alle deelnemers daaraan bedankt voor jullie betrokkenheid, gezelligheid en 'food for thought'. Jullie hebben me eens te meer duidelijk gemaakt hoe verrijkend het is om zowel disciplinaire als landsgrenzen te overschrijden. Dat laatste geldt zeker voor Babette, met wie ik het langst mijn werkkamer heb gedeeld, en die me dagelijks met mijn onderzoeksthema confronteerde. Ik heb genoten van je verhalen, de creatieve oplossingen waar je mee kwam als ik weer eens dreigde vast te lopen, je geweldige taalgevoel en niet te vergeten de chocola. Verder wil ik Mienieke, Maud, Susan, Vivian, Niki, Merel, Saskia en natuurlijk Patrick bijzonder bedanken voor alle lunches en andere vormen van afleiding. Patrick, ik ben blij je straks aan mijn zijde te hebben tijdens de verdediging.

Ook buiten de UM waren contacten met andere promovendi waardevol. De bijeenkomsten van het NW Posthumus-instituut en het Graduiertenkolleg van het Duitslandinstituut boden goede

ontmoetingsplekken. Ik wil in het bijzonder Marloes Hulsken bedanken voor de goede gesprekken over onze onderzoeken en alles daar omheen.

Babette, Patrick, Emiel, Evelien, Saskia Bonjour en Saskia Stevens wil ik nog bedanken voor het commentaar dat zij in de eindfase op één of meerdere hoofdstukken leverden.

Mijn nieuwe collega's aan de Haagse Hogeschool dank ik voor het fijne eerste jaar en hun betrokkenheid bij mijn geworstel met de laatste loodjes. Dave van Ginhoven ben ik erkentelijk voor de correctie van de Engelstalige samenvatting.

Dan mijn vrienden die me tijdens etentjes, cafébezoekjes, films, concerten en wandelingen lieten zien dat er buiten het proefschrift nog zat te doen is. Tijd om de frequentie van deze activiteiten weer wat op te schroeven! Een speciaal woord van dank aan Saskia. We kennen elkaar al sinds onze kindertijd en hebben sindsdien lief en leed gedeeld: zowel op de atletiekbaan, als tijdens onze studie en nu als promovendi. Fijn dat ook jij straks aan mijn zijde staat. In de tussentijd geef ik het stokje graag aan je door voor jouw eindsprint.

Pap en mam, bedankt voor jullie onvoorwaardelijke steun en vertrouwen, en natuurlijk de heerlijke maaltjes die ik zeker gedurende de laatste fase op de terugweg vanuit Maastricht naar Tilburg geregeld bij jullie kreeg voorgeschoteld, waarbij ik dan ook nog eens flinke porties krachtvoer uit eigen tuin meekreeg. Emiel, jij was in letterlijke zin meestal ver weg, maar daarom niet minder betrokken. Toen je tijdelijk in Tilburg verbleef, kwam je me regelmatig achter mijn computer uit trekken voor een kop thee. Nu ik weer wat meer tijd heb, kom ik graag een keer bij jou op de thee, in welk oord dan ook. Astrid en Marcel, bedankt dat jullie zo veel oog zijn blijven houden voor mijn wel en wee en altijd in waren voor een potje Kolonisten of Risk, ondanks dat ik zo lang om 'de hete brij' heen bleef draaien. Gelukkig wordt de afstand Tilburg-Beek vanaf nu weer een stuk makkelijker te overbruggen.

Stephan, bedankt dat je er gewoon voor me bent en voor je grenzeloze begrip, relativering en enthousiasme. Hoewel de laatste fase van het promotietraject bijzonder hectisch was, wist ik al uit ervaring dat geen beer op de weg ons te veel is! Ik kijk ernaar uit om na dit drukke jaar weer wat meer ruimte te hebben om samen te genieten.

Inhoud

Voorwoord

1 Werk in de marge?	11
Grensarbeid als randverschijnsel	11
Grenzen centraal	14
Het onderzoek	19
2 Over theoretische en methodologische kaders	23
Lijnen in de literatuur	23
Dimensies en dynamiek van grenzen	24
Het perspectief van de 'periferie'	27
Grensarbeid(ers) als grensgeval(len)	29
Onderzoeksaanpak	34
Beschrijvende statistiek	34
Krantenartikelen	35
Interviews	36
3 Zuid-Limburg: tussen en over grenzen	39
'Een eigenaardig kind in de Nederlandsche familie'	39
Van brikkenbakkers tot bouwvakkers	44
4 Wat grensbewoners beweegt. De Duitslandpendel in regionaal sociaal-economisch perspectief	48
De ontwikkeling van de pendelstroom naar Duitsland	48
Omvangrijke en fluctuerende pendel	50
Kwantitatieve divergentie	50
Kwalitatieve aansluiting	55
Binnenlandse pendel versus grensoverschrijdende pendel	61
Marginale en stabiele pendel	63
Kwantitatieve parallellen	63
Herstructurering	66
Binnenlandse pendel versus grensoverschrijdende pendel	72
Slot	74

5 Tussen wens en werkelijkheid. De herdefiniëring van 'het pendelprobleem' in de regionale publieke sfeer	77
Een eerste indruk	78
Definitie vanuit een begreemd referentiekader	81
Ten koste van 'de Nederlandse gemeenschap'	81
'Een noodgebied'	84
'Een dagelijks probleem voor de pendelaars zelf'	88
'Een nationale zaak'	92
'Groeipijnen van de wordende Europese eenheid'	95
Definitie vanuit een ontgrenzend referentiekader	97
Van acceptatie naar verwelkoming	97
Pioniers en slachtoffers	105
Tussen euroretoriek en nationaal belang	107
Slot	110
 6 Grenzen verleggen. Grensarbeiders over het werken in Duitsland	 112
Over een drempel	112
Onderweg	118
'In den vreemde'	122
Professionele onzekerheid	123
Taalbarrière	125
Verwarring over wet- en regelgeving	126
Sociale onzekerheid	128
Toenadering en distantiëring	130
Professionalisering	130
Taalbeheersing	131
Wegwijs in wet- en regelgeving	132
Grensoverschrijding en grensbewaking	136
De pendel tot stilstand?	142
Slot	145
 7 Over de streep	 148
Grenswerk	149
Van paradox naar parallel	149
Van periferie tot centrum	150
Transformatie, confrontatie en continuatie	152
Eurovisie en regionale praktijk	154
 Bijlagen	
Appendix A - Bronnenkritiek statistiek	158
Appendix B - Het krantenonderzoek	165
Appendix C - De interviews	170
Appendix D - Reisafstanden	174

Geraadpleegde bronnen	
Persdocumentatie	175
Literatuur	175
Internet	183
Correspondentie	184
Fotocollecties	184
Summary	185
Curriculum Vitae	192

Figuren

1.1	De Euregio Maas-Rijn.	14
1.2	Kaart van Europa met de gebieden die subsidie hebben ontvangen in het kader van het INTERREG IIIA-programma.	17
3.1	'Limburg' 1785-1794.	40
4.1	De omvang van de pendelstroom vanuit Zuid-Limburg naar Duitsland, 1960-2001	49
4.2	Grensarbeiders uit Zuid-Limburg in Duitsland naar bedrijfstak, 1963, 1968, 1973, 1974	56
4.3	Grensarbeiders uit Zuid-Limburg in Duitsland naar geslacht, 1960-1979	57
4.4	Grensarbeiders uit Zuid-Limburg in Duitsland naar woongewest, 1963, 1968, 1973, 1978	59
4.5	Grensarbeiders uit Zuid-Limburg naar Duitse werkrayons, 1970, 1973, 1978	60
4.6	Grensarbeiders uit Nederland in de Regio Aken naar beroepsgroep, 1990, 1995, 2000	67
4.7	Grensarbeiders uit Zuid-Limburg in Duitsland naar geslacht, 1980-2001	69
4.8	Grensarbeiders uit Zuid-Limburg in Duitsland naar woongewest, 1983, 1987, 1991	71
4.9	Grensarbeiders uit Zuid-Limburg naar Duitse werkrayons, 1983, 1988, 1993, 1998.	72
4.10	Verschillen en overeenkomsten in vraag en aanbod tussen de arbeidsmarkten in Zuid-Limburg en het aangrenzende Duitse gebied per periode	74
5.1.	Aantal gevonden artikelen over Duitslandpendel naar periode, 1957-2001	78
5.2	Verdeling artikelen naar evaluatie van de pendel naar Duitsland, 1957-2001	79

Tabellen

1.1	Belangrijke Europese overeenkomsten en maatregelen voor grensarbeiders, 1957-2001	12
4.1	Grensarbeiders uit Nederland in Duitsland naar leeftijd en geslacht, 1963, 1967, 1971, 1975, 1979	58
4.2	Aandeel binnenlandse en Duitslandpendelaars woonachtig in Zuid-Limburg naar woongewest, 1963, 1968, 1973, 1977 (% van de beroepsbevolking)	61
4.3	Grensarbeiders uit Nederland in Duitsland naar leeftijd en geslacht, 1983, 1988, 1993, 1998	70
4.4	Aandeel binnenlandse en Duitslandpendelaars woonachtig in Zuid-Limburg naar woongewest, 1981, 1985, 1991 (% van de beroepsbevolking).	73
5.1	Partijen naar frequentie van hun aanwezigheid in berichtgeving per periode	80

Hoofdstuk 1

Werk in de marge?

GRENSARBEID ALS RANDVERSCHIJNSEL

Al vanaf het begin staat het naoorlogse Europese integratieproces onder meer in het teken van het opheffen van de belemmerende werking van staatsgrenzen op grensoverschrijdende interactie. Grensoverschrijdende arbeidsmobiliteit wordt cruciaal geacht voor de totstandkoming van 'het ene Europa'. Het vrij verkeer van personen geldt als een van de grondbeginselelen in de samenwerking. Samen met het vrij verkeer van goederen, diensten en kapitaal vormt het de zogenaamde 'vier vrijheden' die reeds in het Verdrag van Rome (1957) werden genoemd als kenmerken van de beoogde gemeenschappelijke markt. Werken over grenzen zou bijdragen aan een optimale allocatie van de productiefactor arbeid en aan de verbetering van de leef- en werkomstandigheden van individuele burgers.¹ Het geldt bovendien als integratie 'van onderop', omdat het Europeanen in alledaagse situaties met elkaar in contact brengt.² In de jaren 1990 nam het integratieproces een grote vlucht met het verdrag van Maastricht (begin 1992) en de realisering van de Europese eenheidsmarkt (eind 1992). Sindsdien wordt ook wel gesproken van een 'Europa zonder grenzen'. De implementatie van het akkoord van Schengen in 1995 (en later de opname daarvan in het Europese *acquis communautaire*) maakte het 'grenzeloze Europa' compleet.³

De afgelopen vijftig jaar zijn er allerlei maatregelen genomen om het werken over Europese binnengrenzen te faciliteren en te stimuleren (zie tabel 1.1). Europese autoriteiten zetten hoofdzakelijk in op het wegnemen van fysieke en institutionele barrières en het voorzien in informatie over grensoverschrijdend werken. Deze benadering blijkt evenwel weinig vruchten af te werpen. Alle maatregelen en aanmoediging ten spijt was de grensoverschrijdende

1 In het Verdrag van Parijs uit 1951, waarmee de Europese Gemeenschap voor Kolen en Staal werd opgericht, spraken Frankrijk, Duitsland, de Benelux-landen in Italië in artikel 69 ook reeds af te streven naar een vrij verkeer van geschoolde arbeidskrachten in de kolen-, ijzer- en staalindustrie. In eerste instantie werd er binnen de EEG ook vooral ingezet op het vrij verkeer van werknemers. Met de totstandkoming van de Eenheidsmarkt werd dit uitgebreid naar een vrij verkeer van personen (voor meer over de totstandkoming van het vrij verkeer van werknemers in de EGKS en de EEG en haar opvolgers, zie O'Keeffe, 'Freedom of movement for workers', 19-20; zie ook Goedings, *Labor Migration in an Integrating Europe*); zie ook het interview met Europees Commissaris Špidla van Sociale Zaken en Gelijke Kansen over het jaar van de mobiliteit van werknemers op http://ec.europa.eu/employment_social/workersmobility_2006/indexcfm?id_page=1.

2 Zie het motto van het onderzoeksproject Pioneur gericht op de interne mobiliteit en de ontwikkeling van een Europese identiteit onder burgers van de lidstaten en andere landen in de EU (zie <http://www.obets.ua.es/pioneur>).

3 Dinan, *Europe Recast*; vgl. Strüver, 'Significant insignificance'. Het betreft hier uiteraard alleen de Europese binnengrenzen. De buitengrenzen is parallel aan het openen van de interne grenzen juist steeds verder afgesloten (zie Bort, 'European Borders in Transition').

TABEL 1.1 BELANGRIJKE EUROPESE OVEREENKOMSTEN EN MAATREGELEN VOOR GRENsarBEIDERS IN HET KADER VAN HET STREVEN NAAR HET VRIJ VERKEER VAN WERKNEMERS EN PERSONEN, 1957-2001.⁴

Jaar	Overeenkomst/maatregel	Inhoud m.b.t. grensarbeid
1957	Verdrag van Rome	Aankondiging maatregelen t.b.v. het garanderen van het vrij verkeer van werknemers (te realiseren binnen een termijn van 12 jaar) (in werking in 1958) ⁵
1968	Verordening 1612/68	Recht op vrij verkeer van werknemers vastgelegd voor 'Europese' werknemers en hun gezinsleden (te realiseren uiterlijk 31-12-1969)
1971	Verordening 1408/71	Coördinatie toepassing sociale zekerheidswetgeving bij grensoverschrijdende mobiliteit van werknemers en hun gezinsleden (in werking in 1972) ⁶
1985	Schengenakkoord	Akkoord over geleidelijke afschaffing grenscontroles op personen aan de grenzen tussen de Benelux-landen, West-Duitsland, Frankrijk
1986	Europese Akte	Aankondiging maatregelen t.b.v. het realiseren van een Europese eenheidsmarkt, waaronder het zo veel mogelijk afschaffen van grenscontroles en andere grensgebonden belemmeringen (te realiseren uiterlijk 31-12-1992) (in werking in 1987)
1990	Schengenovereenkomst	Uitwerking Schengenakkoord
1994	Oprichting Eures-netwerk	Oprichting netwerk t.b.v. grensoverschrijdende uitwisseling van vacatures en bemiddeling en informatievoorziening m.b.t. grensoverschrijdend werken binnen de Europese Economische Ruimte (EER) ⁷
1995	Schengen	Implementatie Schengenovereenkomst ⁸
1997	Verdrag van Amsterdam	Integratie Schengenacquis in EU-recht (in werking in 1999)

4 Op basis van Schmidt en Salt, 'The Development of Free Movement', zoals geciteerd in Recchi et al., *Intra-EU Migration*, 42; aangevuld op basis van O'Keeffe, 'Freedom of movement for workers', 20-24; Anderson en Bort, *The Frontiers of the European Union* 3-5. Verordening 1612/68 was de eerste maatregel met betrekking tot het vrij verkeer van werknemers die ook voor grensarbeiders gold. Verordening 15 uit 1961, die gericht was op het verwezenlijken van het vrij verkeer van werknemers, gold alleen voor grenspendelaars die op minimaal vijftig kilometer afstand van de grens werkten en maximaal eens per twee weken naar huis terugkeerden (Verschuieren, 'Arbeidsrechtelijk statuut van de grensarbeider', 49-50). Door de jaren heen zijn er verder diverse maatregelen genomen om de erkenning van diploma's te regelen (<http://europa.eu.int/scadplus/printversion/en/cha/coooo3d.htm>). Ook bestaan er bilaterale afspraken over belastingheffing (bijv. het belastingverdrag tussen Nederland en Duitsland uit 1959 waarin werd afgesproken de inkomstenbelasting in het werkland te heffen), zie Van Leijenhorst, *Wonen en werken aan weerszijden van de Nederlandse grens*, 47-53.

5 Destijds artikel 48 en 49, nu artikel 39.

6 Verordening 1408/71 verving de eerdere coördinatieverordeningen 3/58 en 4/58, en de specifiek op grensarbeiders gerichte Verordening 361/63 (zie Van der Steen, 'De Europese coördinatieverordeningen', 83).

7 Eures staat voor *European Employment Services* en vervangt het SEDOC-systeem dat naar aanleiding van Verordening 1602/68 in 1972 was ingevoerd.

8 Spanje, Portugal Griekenland en Italië hebben zich in 1992 ook aangesloten (Zie Dinan, *Europe Recast*, 220).

arbeidsmobiliteit in de Europese Unie rond de laatste eeuwwisseling minimaal.⁹ Al sinds het midden van de jaren 1970 woont en werkt slechts zo'n 1,5 procent van de Europeanen in een ander land dan het land van herkomst.¹⁰ Ook de grenspendel, het verschijnsel dat personen op het grondgebied van het ene land wonen en in loondienst op het grondgebied van een ander land werken en daarbij wekelijks dan wel dagelijks naar huis terugkeren,¹¹ is kwantitatief gezien een randverschijnsel. Rond de eeuwwisseling pendelde maar 1,5 procent van de beroepsbevolking van de Europese grensgebieden naar een andere Europese lidstaat.¹² Op basis hiervan kan er niet worden gesproken van één Europese arbeidsmarkt waarin het vrij verkeer van werknemers optimaal is.

Hoezeer het werken over grenzen ook wordt gepropageerd en gefaciliteerd, de Europese arbeidsmarkt kenmerkt zich dus vooral door immobiliteit. Het is echter maar de vraag of het aantal grensforensen altijd en overal zo marginaal is geweest. In dit boek wordt de ontwikkeling van één specifieke pendelstroom over een langere termijn bestudeerd: de grenspendel vanuit Zuid-Limburg naar Duitsland vanaf de oprichting van de EEG in 1958 tot de invoering van de euro als betaalmiddel in 2002.¹³ Deze casus is om drie redenen interessant. Op de eerste plaats is Zuid-Limburg een grensgebied dat nog geen twee eeuwen deel uitmaakt van Nederland, aan twee landen grenst en bekend staat om het vele grensverkeer in het verleden. Zo werkten er aan het einde van de negentiende eeuw talloze Zuid-Limburgers in Duitsland.¹⁴ Ten tweede maakt Zuid-Limburg deel uit van de Euregio Maas-Rijn (EMR), een in 1976 opgericht samenwerkingsverband met de Duitse Regio Aken, en de Belgische provincies Limburg en Luik en de Duitstalige Gemeenschap (zie figuur 1.1).¹⁵ Streven van de EMR is om grensoverschrijdende mobiliteit en interactie te bevorderen en de nadelen van de nationaal gezien perifere ligging van de verschillende deelgebieden op te heffen. De EMR is een van de oudste Euregio's, die tegenwoordig als 'laboratoria van Europese integratie' worden beschouwd. Het is dus bij uitstek een plek waar Europa concreet gestalte zou moeten krijgen.¹⁶ Op de derde plaats is de grenspendel vanuit Zuid-Limburg naar Duitsland interessant vanwege de vooral vanuit Nederlands oogpunt beladen Nederlands-Duitse betrekkingen. Net als in andere buurlanden hebben Duitsland en de Duitsers in Nederland een overwegend negatief imago.¹⁷

9 De Gijsel et al., 'Concepts and issues', 7-8; Van der Velde en Van Houtum, 'The power of cross-border labour market immobility', 102-103. Tegenwoordig werken er wel veel inwoners van de nieuwe lidstaten in andere (vaak oudere) lidstaten (zie Pijpers, *Between Fear of Masses and Freedom of Movement*). Deze zijn hier buiten beschouwing gelaten.

10 Zie http://ec.europa.eu/employment_social/workersmobility_2006/index.cfm?id_page_category=FF.

11 Op basis van de definitie van het CBS, zie bijvoorbeeld *Sociale Maandstatistiek 1998/02*, 47. Afstand speelt hierbij geen rol en personen die voor werkgevers gevestigd in het woonland werken, zijn hier zo veel mogelijk buiten beschouwing gelaten. N.B. De term (grens)pendel(aars) wordt in deze studie uitsluitend gebruikt om te verwijzen naar grensarbeid(ers) (of grensforensen) en dus niet naar andere vormen van grensoverschrijdende mobiliteit. Indien het om binnenlandse pendel gaat, wordt dit expliciet vermeld.

12 Van Houtum en Van der Velde, 'The power of cross-border labour market immobility', 101-102.

13 Zuid-Limburg betreft het zuidelijke deel van de Nederlandse provincie Limburg dat deel uitmaakt van de Euregio Maas-Rijn (ofwel tot en met de gemeente Roermond) (voorafgaand aan de gemeentelijke herindeling van 2007). Verder betreft 'Duitsland' tot oktober 1990 uiteraard de Bondsrepubliek Duitsland of West-Duitsland. In verband met de leesbaarheid wordt in dit boek echter volstaan met 'Duitsland'.

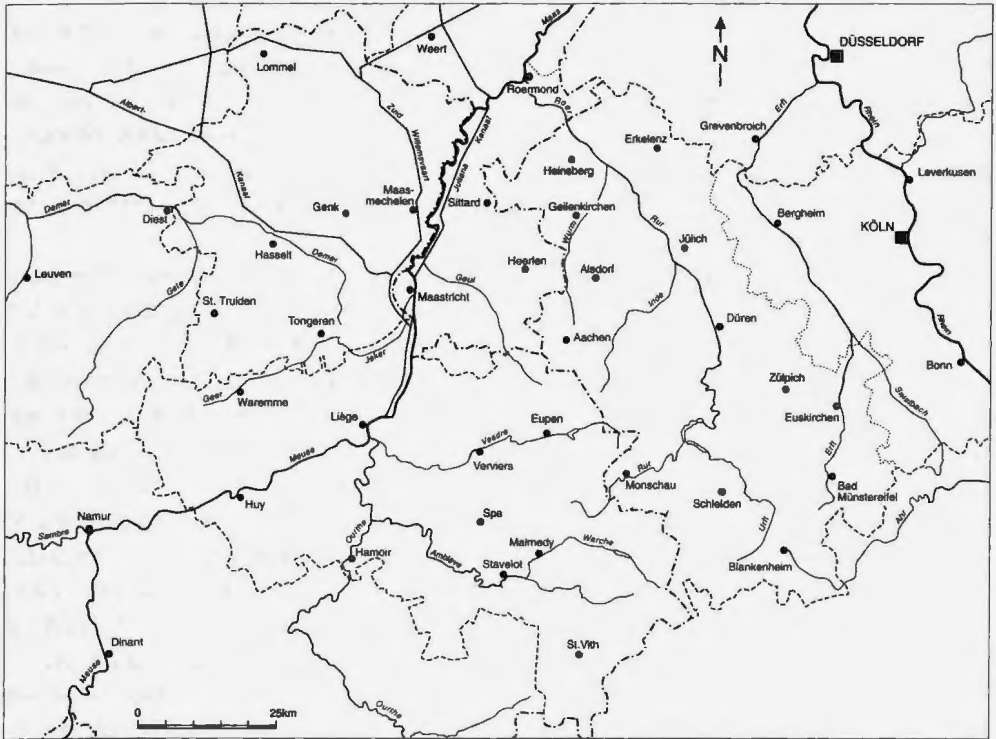
14 Langeweg, 'Werken over de grens'.

15 De Belgische provincie Limburg sloot zich in 1981 aan, de provincie Luik in 1983 en de Duitstalige Gemeenschap in 1992 (Knippenberg, 'The Maas-Rhine Euroregion', 608-610). De Regio Aken is in 1981 opgericht door de *Kreise Aken, Düren, Euskirchen* en *Heinsberg*, en de *Kreisfreie Stadt Aachen* de Regio Aken om als Duitse partner de samenwerking in de EMR te coördineren (zie <http://www.regioaachen.de/>).

16 Knippenberg, 'The Maas-Rhine Euroregion', 611.

17 Lademacher, 'Der ungleiche Nachbar' (over de andere buurlanden: zie andere bijdragen in dezelfde bundel); Wielenga, Van vijand tot bondgenoot.

FIGUUR 1.1 DE EUREGIO MAAS-RIJN

Bron: Marquart en Van Vugt, *Blik over de grens*.

Kern van deze studie vormt de vraag hoe grensarbeid vanuit Zuid-Limburg naar Duitsland zich tot de Nederlands-Duitse grens verhiel in een periode waarin is getracht de barrièrewerking van deze grens te slechten. Daarbij wordt nagegaan hoe de grenspendel zich kwantitatief gezien heeft ontwikkeld, alsmede hoe hij in het grensgebied en onder de grensarbeiders zelf betekenis kreeg. Grensarbeid is onlosmakelijk verbonden met de grens. Ook om die reden is het een 'randverschijnsel'.

GRENZEN CENTRAAL

Op het eerste oog lijken staatsgrenzen eenduidige verschijnselen die dienen om het grondgebied van staten af te bakenen en hen in de gelegenheid te stellen dit te controleren.¹⁸ Hoewel grenzen duidelijke demarcaties vormen van territoria en politiek-bestuurlijke entiteiten, zijn het echter geen absolute afscheidingen. Er is altijd sprake van legaal dan wel illegaal grensverkeer, van goederen, geld, informatie en/of mensen. Grenzen zijn dus tegelijkertijd scheidslijnen en verbindingsstrepen tussen landen. Het spanningsveld tussen het begrensde en het grensoverschrijdende maakt grenzen en de aanpalende gebieden tot interessante onderzoeksobjecten. Grensforensen belichamen deze spanning omdat zij dagelijks dan wel

¹⁸ Sack, *Human territoriality*, 19.

wekelijks de grens over gaan om in het buurland te werken, maar ook telkens weer op hun schreden terugkeren. Daarnaast zijn grenzen erg veranderlijk. Zij kunnen decennia- of zelfs eeuwenlang vastliggen, maar hun open- en geslotenheid en de mate waarin zij worden overschreden, vertonen een grote diversiteit in de ruimte en de tijd.¹⁹ Zo is de grens tussen Noord- en Zuid-Korea al lange tijd vrijwel hermetisch afgesloten, en is de grens tussen Nederland en Duitsland tegenwoordig officieel nagenoeg volledig open, terwijl zij gedurende de Eerste Wereldoorlog was afgesloten.

Grenzen zijn dus continu in verandering. De spanning tussen hun hoedanigheid als scheids- en contactlijnen en de variabele wijze waarop daarmee wordt omgegaan, maakt hen tot buitengewoon boeiende fenomenen. Desondanks bevonden grenzen en grensgebieden zich lange tijd in de marges van de wetenschap. In de jaren 1990 is daar verandering in gekomen en zijn grenzen en grensgebieden steeds meer naar het centrum van de belangstelling verschoven. De toegenomen intellectuele interesse voor grenzen is het resultaat van een drietal onderling verbonden ontwikkelingen waarin de dynamiek van grenzen zich duidelijk manifesteert. Het betreft de versnelling van het globaliseringsproces, de beëindiging van de Koude Oorlog en de intensivering van de eerder beschreven Europese integratie.²⁰

Allereerst heeft de versnelde mondialisering grenzen in de schijnwerpers geplaatst. Door de ontwikkeling van betere en goedkopere communicatie- en transportmiddelen zijn afstanden steeds makkelijker en sneller te overbruggen, waardoor de wereld kleiner en kleiner lijkt te worden. De socioloog Castells spreekt van een *space of flows* waarin goederen, informatie, kapitaal, bedrijven en burgers alsmaar mobieler worden en minder plaatsgebonden zijn.²¹ Door dit proces van deterritorialisering verliezen staten controle over informatie-, kapitaal-, goederen-, diensten- en mensenstromen en worden grenzen poreuzer. Er bestaat echter veel discussie over de vraag hoe deze processen zich precies tot staten en grenzen verhouden. Sommigen spreken van 'het einde van de natiestaat' en 'een grenzeloze wereld',²² maar lang niet iedereen is van mening dat de rol van natiestaten en hun grenzen is uitgespeeld.²³ Zo zouden hun grenzen weliswaar een transformatie doormaken, maar zou dit geenszins betekenen dat zij hebben afgedaan. Hoewel staten macht afstaan aan hogere (en lagere) bestuursniveaus en steeds meer beleidsterreinen dereguleren, zou het hier vooral gaan om een aanpassing aan de veranderende omstandigheden waarmee zij hun voortbestaan veiligstellen. In het kielzog daarvan zouden grenzen veranderen, maar wel een zekere relevantie behouden.²⁴ Anderen wijzen erop dat grenzen met name sinds de aanslagen van 11 september 2001 weer aan belang winnen. 'Westerse' landen trachten wereldwijde toegang tot informatie, goederen, kapitaal en diensten te krijgen, maar stellen tegelijkertijd steeds meer in het werk om ongewenste elementen buiten de deur te houden.²⁵ Dat zien we in extreme mate aan de grens tussen de Vere-

19 Vgl. Anderson en O'Dowd, 'Borders, Border Regions and Territoriality', 594-596; Blake, 'Boundary permeability in perspective', 15-16.

20 Newman en Paasi, 'Fences and neighbours'; Bucken-Knapp en Schack 'Borders Matter, but how?' 13-28; Anderson et al., 'Why Study Borders Now?', 8-11; Berg en Van Houtum 'Prologue', 1.

21 Zoals geciteerd door Paasi in 'The Changing Discourses on Political Boundaries', 25 (op basis van Castells, *The Informational City*). Castells onderscheidt daarnaast een 'space of places' waarin verzet tegen de 'space of flows' kan ontstaan.

22 Zie Ohmae, *The Borderless World*; Idem, *The End of the Nation State*.

23 Anderson en O'Dowd onderscheiden een sterke en een zwakke interpretatie van globalisering ('Borders, Border Regions and Territoriality', 599-600); Held en McGrew spreken van globalisten en sceptici ('The Great Globalization Debate', 3-49).

24 Zie bijv. Mann, 'Has Globalisation Ended the Rise and Rise of the Nation-State?'; Sassen, 'The State and the New Geography of Power'.

25 Nicol en Townsend-Gault, 'Introduction' 1-2; dit gebeurde echter al eerder, zie bijv. Cunningham 'Nations Rebound?'.